

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

ПОЯРКОВА Тетяна Костянтинівна

УДК 328.16:316.422(477)

**СИСТЕМНІ КРИЗОВІ ЯВИЩА
В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ :
ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора політичних наук

КИЇВ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор політичних наук, професор
БЕБИК Валерій Михайлович,
Університет «Україна», кафедра суспільно-
політичних наук, глобалістики та
соціальних комунікацій, завідувач;

Офіційні опоненти: доктор політичних наук,
старший науковий співробітник
ВАЩЕНКО Костянтин Олександрович,
Національне агентство України
з питань державної служби, голова;

доктор політичних наук, професор
ЗЕЛЕНЬКО Галина Іванівна,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса НАН України,
відділ теоретичних і прикладних проблем
політології, провідний науковий співробітник;

доктор політичних наук, доцент
ШАПОВАЛЕНКО Марина Володимирівна,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, кафедра політології, професор.

Захист відбудеться 22 жовтня 2015 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.12 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано «22» вересня 2015 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. Я. Волянюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Системні кризові явища є невід'ємною частиною політичного життя перехідних суспільств, об'єктивним і всеохопним феноменом, характерним для періоду політичної модернізації. Тенденції відтворення криз модернізації на новому етапі системного розвитку актуалізують необхідність адекватної діагностики, з'ясування специфіки проявів та узагальнення різноманітного досвіду подолання подібного класу явищ, визначення природи та ролі кризових явищ у політиці.

Політичні кризи належать до парадоксальних феноменів, які, визначаючи життя людей, народів, світу, не знайшли належного відображення у самостійній теоретичній галузі політичної науки. Така ситуація пов'язана з розбіжностями в уявленнях про сутність політичних криз, що нерідко тлумачаться як точки зламу політичної системи або тривалий стадіальний процес. Характерною є і колізія в розрізненні факторів, причин криз, їх передумов, симптомів, маркерів, моменту актуалізації, що призводить до підміни сутності політичної кризи спорідненими поняттями (протиріччя, конфлікт, злам, розрив, ризик, зрив, руйнація). Дискусійною видається й практика виокремлення видів політичних криз залежно від проявів – державні, інституційні, структурні, парламентські, виборчі, ціннісні, цивілізаційні, політико-культурні та ін.

Значна наукова увага до природи кризових феноменів у світовій політико-філософській думці та всебічне висвітлення теоретико-методологічних проблем, що виникають при дослідженні політичних криз (А. Арманд, Д. Аррігі, Д. Белл, З. Бжезинський, Ж. Бодрійяр, В. Буданов, П. Бурдьє, П. Бьюкенен, Б. Вальденфельс, І. Валлерстайн, М. Вебер, В. Вільчек, Р. Генон, Л. Гумільов, Р. Дарендорф, С. Дацюк, Д. Джекобс, Е. Еріксон, В. Жерихін, С. Жижек, О. Зінов'єв, С. Кара-Мурза, Р. Козеллек, М. Кондратьєв, С. Курдюмов, К. Леш, Б. Лістар, Д. Люрі, К. Манхейм, К. Маркс, Г. Маркузе, Р. Мертон, Д. Нейсбіт, Е. Ноель-Нойман, М. Олсон, Х. Ортега-і-Гассет, Р. Осборн, В. Пантін, М. Паренті, С. Переслегін, А. Перотті, Г. Почепцов, І. Пригожин, В. Райх, С. Расторгуєв, Г. Рормозер, П. Сорокін, А. Тангі, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма, Ю. Хабермас, Г. Хакен, Г. Ханін, Д. Харві, П. Штомпка, Й. Шумпетер та інші), водночас, не втілилися в дієві антикризові стратегії. Певний виняток складає модернізаційна теорія, де проблеми діагностування та подолання кризових явищ у політичній системі досліджувалися Г. Алмондом, Д. Аптером, Р. Ароном, Т. Банурі, У. Беком, Л. Біндером, С. Блеком, М. Вейнером, С. Вербою, П. Вірільо, Дж. Гелбрейтом, Р. Грю, Л. Даймондом, Р. Далем, Ш. Ейзенштадтом, Г. Екстейном, А. Етціоні, Р. Інглехартом, Я. Келлером, П. Кеннеді, Дж. Коулменом, Д. Лайоном, М. Леві, М. Ленгом, Х. Лінцем, С. Ліпсетом, Р. Мундтом, М. Муром, Г. О'Доннеллом, Л. Паєм, Дж. Ла Паломбарою, Р. Патнамом, Г. Пауеллом, Д. Сарторі, П. Свенссоном, Т. Скочпол, Ч. Тіллі, Е. Тіріак'яном, Е. Тоддом, С. Фленаганом, Ч. Хе, В. Цапфом, Р. Шведером та іншими.

У вітчизняній політичній науці питання взаємозумовленості політичних криз і модернізаційних практик аналізуються у науковому доробку В. Андрущенко, О. Бабкіної, В. Бабкіна, В. Бебика, Є. Бистрицького, К. Бондаренка, О. Ватутіна, К. Ващенко, М. Головатого, Є. Головахи, В. Головка, В. Горбатенка, Г. Дашутіна, Г. Зеленько, І. Кресіної, О. Кривицької, Л. Кочубей, В. Кременя, І. Кураса, О. Лановенко, Ю. Левенця, О. Марганія, М. Михальченка, І. Монолатія, Л. Нагорної, С. Наумкіної, В. Небоженко, О. Новакової, А. Окари, А. Павка, Є. Перегуди, В. Полохало, М. Розумного, Ю. Романенка, О. Романюка, Ф. Рудича, В. Степаненка, С. Телешуна, О. Ткача, В. Ткаченка, М. Томенка, Д. Травіна, В. Фесенка, О. Фісуна, Ю. Шайгородського, М. Шаповаленко та інших.

Незважаючи на ґрунтовну розробку в сучасній політичній науці тематики кризовості модернізаційних процесів, відчутним є брак досліджень трансформації понять «політична криза» та «модернізація». Сучасні події в Україні актуалізували необхідність не тільки наукового узагальнення теоретико-методологічних напрацювань щодо сутності кризових процесів, а й з'ясування причин їх відтворення, специфіки перебігу, етапів, переваг і недоліків різних хвиль модернізаційних зрушень, створення та запровадження дієвих антикризових стратегій, прогнозування наслідків їх реалізації. Важливою умовою успішності антикризових засобів є розробка наукових досліджень закономірностей появи та проявів кризових явищ, особливостей їх розгортання в кожній окремій політичній системі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 23 грудня 2010 р.). Дисертація виконувалась у рамках науково-дослідної теми кафедри політичних наук Інституту політології та права НПУ імені М. П. Драгоманова «Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід та українські реалії», що входить до Тематичного плану науково-дослідних робіт НПУ імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 6 від 18 лютого 2010 р.).

Метою дисертаційного дослідження є з'ясування концептуальних підстав аналізу політичних криз, передумов їх появи, особливостей генезису, які зумовлюють модернізацію та виникають унаслідок її проведення. Досягнення поставленої мети передбачає необхідність розв'язання таких *завдань*:

- визначити особливості аналізу системних політичних криз як форми і біфуркації політичного процесу в політології та суміжних соціально-гуманітарних науках;
- розкрити етапи еволюції уявлень про системні кризові явища, пов'язані з модернізацією загалом та впливом на неї понятійної трансформації «кризового синдрому модернізації» зокрема;
- виокремити параметри дисфункцій як кризового підґрунтя політичної системи;

- узагальнити наукові уявлення про модернізацію як процес подолання старих і формування нових суперечностей суспільно-політичного розвитку;
- осмислити та інтегрувати в теоретичну модель закономірності виникнення та розгортання «кризового синдрому модернізації» як фазового переходу від хронічного до гострого етапу кризового процесу;
- дослідити зміст, логіку та наслідки модернізаційних процесів у межах Російської імперії та СРСР крізь призму ретроспективного застосування теоретичної моделі «кризового синдрому модернізації»;
- виокремити спільні риси модернізаційних хвиль Російської імперії та СРСР як основу для формування алгоритму подолання кризових явищ засобами керованої модернізації;
- проаналізувати основні напрями розгортання системних кризових явищ у сучасній Україні з урахуванням інерції попереднього досвіду модернізаційних зрушень і впливу світових політичних процесів;
- виявити специфіку феномену «Майдану» 2013–2014 рр. як гострого етапу системного кризового процесу;
- розкрити чинники, що сприяють виходу зі повторюваних кризових процесів, пов'язаних із модернізацією, на прикладі сучасних України та Росії;
- окреслити перспективи дослідження системних кризових явищ, пов'язаних з політичною модернізацією.

Об'єкт дисертаційного дослідження – парадигма політичного розвитку та модернізації в історії та теорії політичної науки.

Предмет дослідження – теоретико-методологічні параметри дослідження системних кризових явищ та засоби їх подолання в умовах політичної модернізації.

Методологічну основу дисертаційного дослідження становлять положення класичних і сучасних політичних теорій і підходів, спектр філософських, загальнонаукових і конкретно-наукових методів пізнання, які напрацьовані в соціально-гуманітарних науках і дозволяють всебічно розкрити суть поставленої проблеми. Визначальними принципами дослідження є науковість, об'єктивність, послідовність, комплексність, цілісність, діалектика, всебічність, плюралізм, конкретність, системність, історизм.

Дисертаційне дослідження ґрунтується на таких методологічних підходах: історичному – для виокремлення етапів теоретичної еволюції уявлень про сутність, причини виникнення та особливості розвитку системних політичних криз і з'ясування генези системних кризових явищ у країнах, до складу яких входила територія сучасної України; системному, в межах якого об'єктом дослідження є сукупність неподільних багаторівневих динамічних елементів політичної модернізації, пов'язаних спільними закономірностями; синергетичному, де політична криза розглядається як зона біфуркації – природна фаза розвитку будь-якої системи, що вбирає не тільки руйнівні тенденції, а й елементи самоорганізації та становлення нового порядку; структурно-функціональному, у рамках якого розглядаються кризові процеси політичної системи, що зумовлюються механізмами відтворення та самовідтворення,

забезпечуючи системну цілісність. Важливу методологічну роль у дослідженні відіграли концептуальні положення та понятійно-категоріальний апарат загальної теорії політики, теорії політичних систем, модернізаційної теорії, порівняльної політології, теорії розвитку, структурного функціоналізму, неомарксизму, світ-системного підходу І. Валлерстайна. Для врахування циклічності політичних криз використано напрацювання теорії етногенезу Л. Гумільова, теорії циклів М. Кондратьєва та економічної теорії криз (Д. Арманд, Д. Люрі). Відображено окремі положення міждисциплінарного, політико-культурного, цивілізаційного, аксіологічного, політико-антропологічного підходів.

Використано загальнонаукові, загальнофілософські і політологічні методи. Діалектичний метод сприяв узагальненню якісних і кількісних параметрів, а також виявленню суперечливого характеру політичних криз; аналіз, синтез, індукція і дедукція – важливі для з’ясування причин сучасного кризового стану в Україні та перспектив виходу з нього; метод критичного аналізу – для конкретизації сутності окремих положень зарубіжних і вітчизняних наукових праць; моделювання – для виявлення параметрів дисфункціональності політичної системи; порівняльний – для виокремлення загального та відмінного в розгортанні сучасних кризових феноменів, їх схожої природи в Україні та Росії; інституційний – сприяв виявленню основних тенденцій, які спричинили інституційні трансформації пострадянської України.

У дисертації приділено увагу спеціальним методологічним засобам дослідження системних кризових явищ: способу «функціонального розчленування об’єкта» Г. Юдіна, що базується на визнанні первинності зв’язків об’єкта над його структурою; виокремленню «наскрізних тенденцій» («мегатрендів»), де аналіз політичної системи ґрунтується на припущенні про те, що кожна подія розглядається як наслідок попереднього етапу і причина особливостей наступної віхи політичного процесу; циклічно-хвильовому трактуванню природи політичних криз, що розглядаються як залежні від чергування хвиль посилення та послаблення інтеграції.

Емпіричну основу дослідження склали окремі матеріали Фонду «Демократичні ініціативи імені І. Кучеріва», Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, інформаційно-аналітичного центру Info-light; експертні доповіді Національного інституту стратегічних досліджень та Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у всебічному теоретичному розгляді системних кризових явищ в умовах політичної модернізації, узагальненні теоретико-методологічних засад дослідження політичних криз і створенні концептуальних пропозицій для їх практичного застосування. Конкретизується наукова новизна дисертації в низці положень, що розкривають базову концепцію та виносяться на захист.

Вперше:

– узагальнено еволюцію поняття «кризовий синдром модернізації» в західній і вітчизняній політичній науці залежно від еволюцій базових понять

«політична криза» та «модернізація», відзначено перехід від схематичного уявлення про взаємозумовлену множину криз (ідентифікації, легітимності, участі, поширення/проникнення та розподілу) до визнання «кризового синдрому модернізації» фазовим патологічним процесом, що, відтворюючись на новому етапі розвитку, загрожує цілісності системи та може призвести до її руйнування;

– виявлено закономірності появи системних кризових явищ як збоїв у процесах і механізмах відтворення та самовідтворення, що забезпечують цілісність політичної системи. Запропоновано та обґрунтовано авторське визначення факторів кризи – як параметрів дисфункціональності політичної системи, що гальмують внутрішню здатність елементів, структур та інституцій до самооновлення та самовідтворення політичної системи;

– обґрунтовано авторську концепцію дослідження системних кризових явищ, де модернізація (як інституціоналізація системної реакції на кризові виклики) може сприяти не тільки набуттю системної функціональності, а й переходу кризових феноменів у хронічний стан. Запропонована теоретична модель визначає фактори кризи (зовнішні та внутрішні параметри функціонування системи), причини перетворення модернізації на кризовий чинник та основні сценарії системної поведінки постмодернізаційного періоду;

– запропоновано на підставі узагальнення модернізаційного досвіду виокремлювати алгоритм системної пам'яті з подолання кризових явищ, який може актуалізуватися за умови відсутності інноваційної антикризової пропозиції у політичній системі. На основі дослідження історії модернізаційних хвиль Російської імперії та СРСР визначено модернізаційний алгоритм, що інерційно впливає на сучасну модернізаційну практику незалежної України;

– на основі авторської моделі системних кризових явищ, пов'язаних із модернізацією, виявлено закономірності впливу зовнішнього втручання на перебіг розгортання кризових явищ в окремій політичній системі. Проаналізовано українсько-російське протистояння як взаємовплив політичних систем зі схожими системними кризовими феноменами, що знаходяться на різних стадіях розгортання;

Дістали подальшого розвитку:

– дослідження еволюції уявлень про системні кризові явища, пов'язані з політичною модернізацією. Виокремлено три етапи, що відображають зміни у визначенні взаємозумовленості політичних криз та модернізаційного процесу. Перший період – 50–60-ті рр. ХХ ст. – характеризується розглядом політичних криз, які виникають у процесі модернізації, як відхилень від прогресивного, стандартного руху до сучасної цивілізації, що загрожує виживанню системи. Другий – 70–80-ті рр. ХХ ст. – відзначився запровадженням поняття «кризовий синдром модернізації»; руйнуванням уявлення про західну модернізацію як зразок для наслідування; занепадом порівняльних досліджень, модернізаційної теорії. Третій – з 90-х рр. ХХ ст. і до сьогодні – знаменує відродження наукового інтересу до теоретичних і методологічних питань взаємозумовленості політичних криз і модернізаційних трансформацій, виведення транзитології та порівняльних досліджень на новий рівень наукового пошуку;

– аналіз змістової трансформації поняття «модернізація» як переходу від вузького розуміння, що охоплює трансформацію традиційного суспільства в індустріальне, де технологічний прогрес стає запорукою ринкової лібералізації та успішної демократизації, – до широкого визначення модернізації як перманентного процесу системного оновлення (спонтанного або керованого);

– положення синергетики про залежність системного кризового процесу від ступеня системної організованості; здатності до самоорганізації та самовідтворення; можливості заміни причин і наслідків у точці біфуркації; спроможності зберігати стійкість за рахунок протидії зовнішньому впливу; взаємодії криз різних рівнів системи, здатних створювати ефекти резонансу та синхронізації;

– уявлення про «кризовий синдром модернізації» як кризовий процес із гострою фазою у вигляді множини політичних криз (ідентифікації, легітимності, участі, поширення та розподілу) та постмодернізаційним етапом, який необхідно досліджувати по фазах, застосовуючи для кожного етапу відповідний методологічний підхід.

Поглиблено:

– ідеї моніторингу стану функціональності політичної системи на підставі «методу функціонального розчленування об'єкта» – за вертикальними і горизонтальними вимірами «внутрішньої зв'язності» соціуму та ступенем системної здатності долати дисфункційне підґрунтя та протистояти впливу зовнішнього (геополітичного) середовища;

– уявлення про модернізацію як вихід (спонтанний або керований) із кризового процесу з встановленням нового порядку, організаційної, структурної організації внаслідок логічного завершення процесу змін із відповідною інституційною та нормативною перебудовою системи, організації, структури, що може в окремих випадках виступати каталізатором розгортання нового кризового процесу;

– підхід, згідно з яким політична криза досліджується шляхом визначення: 1) факторів, що є параметрами системної дисфункціональності; 2) причин кризи, що є чинниками актуалізації; 3) моменту актуалізації, що охоплює етапи появи симптомів як зовнішніх ознак і маркерів входження системи в кризовий цикл;

– визначення політичної кризи як циклу політичного процесу, де кожен етап розгортається нелінійно і має два варіанти розвитку: 1) перманентний, який зумовлює розвиток політичної системи через подолання протиріч; 2) патологічний, що загрожує виживанню політичної системи.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення та висновки дисертації започатковують новий напрям теоретичних досліджень системних криз і уможлиблюють запровадження дієвих антикризових стратегій, розширюють і поглиблюють наукові уявлення про особливості еволюції та сучасний стан наукового знання в галузі системних кризових явищ, пов'язаних із модернізаційним процесом. Дисертаційні напрацювання, зокрема з'ясовані закономірності та тенденції розгортання політичних криз, шляхи вироблення і реалізації стратегій їх вирішення, можуть

бути корисними для майбутніх політологічних розвідок з історії та теорії політичної науки загалом та модернізаційного теоретичного концепту зокрема.

Запропонована авторська концепція дослідження системних кризових явищ, пов'язаних із модернізацією, є придатною для подальшого наукового аналізу, впровадження і практичної реалізації – як метод пізнання тривалих кризових процесів, що відрізняються множиною проявів. Дисертаційні здобутки мають цінність для подальших прикладних розробок у сфері державницьких програм, політичних проектів, громадських ініціатив – для формування уявлення про причини виникнення системних кризових явищ, особливості їх розгортання, засоби подолання та можливі наслідки.

Результати дисертації можуть бути застосовані в процесі викладання спецкурсів із політичних наук. Напрацювання дисертаційного дослідження запроваджені в навчальний процес історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка у спецкурсах «Кризові феномени світової політичної системи» (72 год.) та «Політичний процес в Україні: стан і тенденції» (54 год.), прочитаних студентам і магістрантам з 2011 по 2015 рр.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження і висновки дисертації доповідались та обговорювались на міжнародних і всеукраїнських наукових заходах, зокрема: щорічній Міжнародній науковій конференції для студентів, аспірантів, науковців «Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій» (Суми, 20 – 21 лютого 2008 р., 27 – 30 квітня 2011 р., 29 – 31 травня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (Суми, 17 – 18 травня 2008 р.); VII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики ХХ ст. Дванадцяті читання пам'яті В. Липинського» (Луцьк, 14 травня 2009 р.); III Міжнародному науковому семінарі, присвяченому пам'яті В. Липинського (Житомир, 26 листопада 2011 р.); Міжнародній науково-теоретичній конференції «Концепт реальності у філософії, літературі й науці» (Суми, 24 – 25 лютого 2011 р.), Міжнародній науковій конференції «Прикордоння Центральної та Східної Європи – на перетині політики, історії та культури» (Польща, Пйотркув-Трибунальський, 20 – 24 квітня 2013 р.).

Одержані результати дисертації обговорювались на теоретичних семінарах і засіданнях кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Публікації. Основні положення роботи, висновки та пропозиції опубліковані автором у 37 працях, серед яких: 1 одноосібна монографія (20,5 д. а.), 26 статей у фахових виданнях, у т.ч. 5 статей у закордонних наукових виданнях, 7 тез у збірниках матеріалів конференцій.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на 11 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (539 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 402 сторінки, обсяг основного тексту дисертації становить 346 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **«Вступі»** обґрунтовано актуальність теми дослідження і розкрито стан наукової розробки відповідної проблематики у світовій та вітчизняній політичній науці, визначено мету і завдання, об'єкт і предмет дослідження; охарактеризовано методологічну основу, наукову новизну одержаних результатів, їх теоретичне та практичне значення, подано відомості про апробацію основних положень дисертаційного дослідження, обсяг і структуру роботи.

У **першому розділі** дисертаційної роботи – **«Теоретико-методологічні засади дослідження кризових явищ в умовах політичної модернізації»** – охарактеризовані особливості дослідження системних політичних криз як у загальному концепті суспільно-гуманітарних наук, так і в рамках модернізаційної теорії політичної науки.

У *підрозділі 1.1 – «Особливості аналізу системних політичних криз як форми і біфуркації політичного процесу»* – з'ясовано, що основне проблемне поле дослідження політичних криз зумовлюється їх поділом на системні та несистемні. Відзначено, що різні аспекти цієї проблеми відображені в працях зарубіжних і вітчизняних науковців – Д. Аррігі, І. Бекешкіної, О. Ватутіна, О. Даніл'яна, Р. Дарендорфа, С. Дацюка, І. Денисенко, Р. Ключника, В. Кривошеїна, Г. Куницької, В. Лапіна, Г. Ложкіна, Ю. Мацієвського, О. Неклесси, В. Пантіна, Г. Перепелиці, М. Пірен, С. Ставченка, Ш. Султанова, А. Черній, І. Чупріної, Ю. Шайгородського.

Виокремлення несистемних криз (на підставі констатації порушення стабільності функціонування окремого інституту, рівноваги підсистем або системи загалом) і системних криз (за наявністю загрози руйнування політичної системи) створює підстави для підміни причин кризових явищ їх симптоматикою, оскільки чинники актуалізації криз є більш глибинними, ніж їх зовнішній прояв. Симптоми криз не завжди означають входження політичної системи в кризовий цикл, що унеможлиблює напрацювання адекватних антикризових засобів.

На основі аналізу наукового доробку П. Бурдьє, М. Вебера, Р. Генона, К. Маркса, Г. Рормозера, П. Сорокіна, у яких започатковано розгляд політичної кризи як об'єкта наукового дослідження, виявлено, що кризові явища розглядалися як рушійна сила системного відтворення та оновлення. З'ясовано, що найповніше системну природу кризового процесу розглянуто в межах напрацювань синергетичної парадигми (В. Буданов, В. Василькова, Р. Карпінська, С. Курдюмов, М. Моїсєєв, І. Прангішвілі, І. Пригожин, Г. Ханін), де системні кризи визначалися як процеси з точками біфуркації, в яких уможливорюється переведення системи з одного якісного стану в інший. Виокремлювалися два варіанти цього переходу: «простий атрактор» (саморуйнування системи або «адаптивний регрес») та «дивний атрактор» (збереження системи через її розвиток, коли стійкість, що забезпечується новими механізмами життєдіяльності, досягається на вищому рівні нерівноважності).

У межах синергетики характер кризового процесу визначається певними закономірностями: по-перше, потенціал системи залежить від ступеня її організованості (характеру взаємодій між елементами); по-друге, у стійких системах діють причинно-наслідкові зв'язки, причому в нестійких, хаотичних станах причина та наслідки можуть заміщувати одне одного; по-третє, система спроможна зберегти стійкість за рахунок протидії зовнішньому впливу; по-четверте, структурна стійкість системи визначається стійкістю найбільш слабкої підсистеми.

Проаналізовано праці представників різних теоретичних течій – А. Арманда, І. Валлерстайна, Л. Гумільова, В. Жерихіна, М. Кондратьєва, Д. Люрі, А. Назаретяна, Д. Харві, в яких особливості розгортання криз визначалися відносинами системи з навколишнім середовищем і станом ресурсної бази. На основі аналізу цих робіт виявлено закономірність, згідно з якою система отримує шанс конструктивного подолання кризи тільки за умови достатності внутрішнього ресурсу, який повинен відповідати правилу надлишкового (нефункціонального) різноманіття: будь-які із «зайвих елементів», що збереглися на периферії системи, зі зміною умов життя стають домінуючими і забезпечують утворення нової, організованішої системи.

На підставі існуючих підходів встановлено, що кризовий процес як механізм переходу з одного якісного стану в інший є системним явищем зі складним характером, неузгодженістю між різними елементами та підсистемами, яка призводить до того, що тривалість циклів розгортання кризових процесів у різних підсистемах і структурах може бути різною. Отже, антикризові засоби потенційно можуть стати причинами розгортання кризових явищ, зводячи систему на стадію накопичення протиріч в умовах погіршення системного стану та ресурсної бази.

У підрозділі 1.2 – *«Етапи понятійної еволюції "кризового синдрому модернізації"»* – на підставі врахування віх розвитку теорії модернізації з'ясовано, що в період 50–60-х рр. ХХ ст. політичні кризи модернізації розглядалися як відхилення від лінійного процесу, пов'язані зі спротивом змінам традиційного суспільства та прорахунками в державній політиці (Р. Арон, С. Блек).

Стверджується, що період 70–80-х рр. ХХ ст. відзначився запровадженням поняття «кризовий синдром модернізації» в колективній праці «Кризи та їх наслідки в політичному розвитку» (1971 р.) під загальною редакцією Л. Біндера. Поняття «кризовий синдром модернізації» базувалося на припущенні про те, що проблемні зони модернізаційного процесу, а саме: 1) наявність ідеальної (європейської) моделі модернізації (Л. Біндер); 2) балансування модернізації на межі інтеграції та універсалізації (Л. Пай); 3) роль політичної еліти в формуванні ідентифікаційних підстав (Л. Пай); 4) розширення масштабів політичної участі та легітимація альтернативних зразків (М. Вейнер); 5) підміна демократизації технологіями виборчих перегонів (Дж. Ла Паломбара) – із часом можуть перерости у множину політичних криз – ідентичності, легітимності, участі, поширення, розподілу (С. Верба). У цей період поняття «кризовий синдром

модернізації» було визнано науково непереконливим, оскільки базувалося на методологічній неможливості розрізнення криз, що є причинами модернізації, і криз, які виникли внаслідок модернізації; некоректності висновків, зроблених на матеріалах незалежних досліджень авторів, не пов'язаних єдиною просторово-часовою шкалою дослідження (Ч. Тіллі, Р. Грю).

У процесі критичного переосмислення теоретичних прорахунків «кризового синдрому модернізації» було визнано необхідність запровадження мультидисциплінарного методологічного підходу, який дозволив досліджувати кризові явища в часово-просторовому вимірі поетапно (Г. Алмонд, Р. Мундт, С. Фленаган). Це спричинило запозичення надбань інших теорій (теорії І. Валлерстайна та неомарксизму (А. Франк, Ю. Хабермас)) і визнання природності системних політичних криз модернізації як конфліктної інституціоналізації нововведень (Дж. Голдстоун, П. Свенссон).

Період – 90-ті рр. ХХ ст. – охарактеризовано як руйнацію СРСР, що призвела до реанімації модернізаційної теорії, поновлення інтересу до проблематики кризовості модернізаційних трансформацій. Аналіз внеску представників вітчизняного наукового простору (А. Аклаєв, В. Горбатенко) в понятійну еволюцію «кризового синдрому модернізації» засвідчив, що такий інтерес був спричинений необхідністю подолання теоретичного вакууму після руйнування суспільного блоку радянської науки, де поняття «кризовий синдром модернізації» пов'язувалося зі модернізацією «навздогін» і зводилося до множини взаємозумовлених криз. У цей час загальною тенденцією західної науки стає визнання кризовості первинної модернізації не відхиленням, а природним станом, спричиненим індустріалізацією та пов'язаними із нею проблемами в політичній та економічній сфері (Р. Інглехарт, Р. Кауфман, П. Кеннеді, А. Пшеворський, С. Хаггард). Щодо модернізації «навздогін», то як причини криз розглядаються: 1) ідеалізація Заходу (З. Бжезинський, О. Зінов'єв, Р. Шведер); 2) місцезнаходження між центром і периферійними суспільствами (Т. Банурі, В. Цапф); 3) особливості політичної культури країни, що модернізується (П. Бьюкенен, Р. Інглехарт, С. Хантінгтон); 4) демократизація як спосіб творення конкурентної держави та громадянського суспільства (Л. Даймонд, Р. Даль, Р. Дарендорф, Р. Кауфман, Я. Келлер, С. Хаггард). У підрозділі стверджується, що ХХІ ст. характеризується ускладненням уявлення про кризи модернізації як явища, залежні від часу їх розгортання – традиційної, індустріальної та постіндустріальної доби (О. Бард, П. Вірільо, С. Гроф, М. Ленг, Я. Зодерквіст).

Узагальнено відмінності трактування системних кризових явищ модернізації у вітчизняній політичній науці, сформовані на основі переосмислення надбань теорії модернізації, порівняльної політології, транзитології, де кризове підґрунтя вбачалося в: 1) блокуванні національних проектів модернізації глобальними процесами через нездатність національної ідентичності до гнучкої трансформації (О. Корнієвський, М. Розумний, А. Столяров, М. Шаповаленко, А. Фурсов, В. Яблонський); 2) інерції форм колективного самоусвідомлення у вигляді співіснування національної та

регіонально-територіальної ідентифікації (О. Зеніна, А. Коломієць, А. Костіна, О. Кривицька, Ю. Левенець, Є. Перегуда, В. Холод, М. Шуклінова); 3) перерозподілі внутрішніх ресурсів і появі нового правлячого прошарку, який блокує національні проекти модернізації, поширюючи ідеї про «особливий» шлях розвитку (С. Кортунів, П. Кутуєв, І. Рейтерович, О. Романюк, С. Сало, С. Телешун).

У другому розділі дисертаційної роботи – **«Кризовий синдром як причина та наслідок модернізаційних трансформацій»** – окреслено параметри функціонального стану політичної системи, запропоновано авторську версію «кризового синдрому модернізації» як особливого виду системного кризового процесу.

У підрозділі 2.1 – *«Дисфункціональні параметри розвитку політичної системи»* – здійснено аналіз функціональності політичної системи згідно зі запропонованим Е. Юдіним у 80-ті рр. ХХ ст. «методом функціонального розчленування об'єкта», який базується на визнанні первинності зв'язків об'єкта над його структурою. У цих рамках функціональність політичної системи охарактеризовано як здатність верифікувати системні загрози та створювати ефективні алгоритми їх подолання на базі відповідних інститутів і структур, що забезпечується двома безперервними протилежними процесами – зростанням внутрішнього різноманіття та його зведенням до певної цілісності. Це стає можливим шляхом набуття «внутрішньої зв'язності» – у вигляді спільного контексту існування, який поєднує всі системні складові в єдиний дієвий механізм у межах засвоєного часу та простору.

У дослідженні запропоновано декілька кризових факторів, одним із яких є дисфункціональний параметр втрати суспільної єдності, що характеризується появою осіб, груп, прошарків із властивим їм розходженням із системним часом (випередженням або відставанням) і системним простором (співвіднесенням з іншою країною або окремим регіоном).

На підставі узагальнення наукового внеску В. Кіммерлінга, Д. Нейсбіта, Р. Осборна, Р. Патнама, А. Перотті, Ф. Фукуями, В. Хьосле виокремлено розбіжності між соціальними розломами традиційної та індустріальної доби. Перші проявляються в руйнації ієрархічних вертикалей, які заміщуються горизонтальними зв'язками. Втрати суспільної єдності в модернізованій системі вбачаються в розпаді соціуму на окремі одиниці з відповідною корозією соціальної довіри, зростаючим рівнем соціальної дезорганізації та зниженням рівня соціальної залученості.

Відзначено залежність функціонального стану політичної системи від принципів відбору, якісного та кількісного складу політичних еліт соціуму (П. Бурдье, К. Манхейм, Г. Маркузе, Х. Ортега-і-Гассет). Запроваджено вертикальний вимір об'єднаності еліти та соціуму, що охоплює неієрархічні комунікаційні зв'язки, проявами якої є міра єдності соціокультурних кодів, що зумовлюють поведінку індивідів, груп, прошарків, класів тощо. Акцентовано розбіжності між вузьким визначенням поняття «політична інфраструктура», де наявність каналів зв'язності дорівнювалася балансу між державною владою та

місцевим самоврядуванням (В. Цаф), та широким – який відображає медійний простір, соціальні ліфти та фактор громадської думки (Р. Даль, С. Переслегін, Р. Шведер).

На підставі дефініцій, запропонованих дослідниками Д. Беллом, Ж. Бодрійяром, Е. Еріксоном, С. Кара-Мурзою, Е. Ноель-Нойман, М. Паренті, В. Райхом, П. Штомпокою, визначено, що на інфраструктурному рівні системні дисфункції проявляються в домінуванні монологу влади з тяжінням до насилля, переважанні неприхованого обману в поданні інформації та занепаді освіти як соціального ліфту. Для врахування обставин місця та часу, в яких розгортаються кризові процеси, обґрунтовано запровадження параметру геополітичного середовища як фактора функціональності системи. Підкреслено залежність сценарію виходу із кризового процесу від інтересів геополітичних гравців (Б. Лістар, Е. Тоффлер). До додаткових вимірів функціональності політичної системи віднесено демографічний ресурс як умову виникнення, чинник перебігу та подолання кризових процесів.

У підрозділі 2.2 – *«Модернізація як процес подолання старих і формування нових суперечностей суспільно-політичного розвитку»* – досліджено основні вектори еволюції уявлень про «модернізацію», що відображають її сутність і як причини криз, і як антикризового засобу.

Відзначено, що серцевиною модернізаційної теорії 50–60-х рр. ХХ ст. стало уявлення про розмежування традиційного (аграрного) суспільства та цивілізаційного (індустріального), існування якого засновувалося на ідеї невідворотності прогресу, що забезпечує створення централізованої держави, демократизацію та лібералізм. Поширенню такого розуміння модернізації сприяло збільшення впливу комуністичних ідей, дезінтеграція в європейських колоніальних імперіях Азії, Африки та Латинської Америки та необхідність пошуку моделі розвитку для національних держав (так званого «третього світу»).

У підрозділі йдеться про те, що модернізаційна теорія зумовила появу інших теоретичних течій. Зокрема, на основі уявлення про стандартність процесу модернізації сформувалася порівняльна політологія (Г. Алмонд, Л. Біндер, М. Вейнер, С. Верба, Р. Грю, Дж. Коулмен, Л. Пай, Дж. Ла Паломбара, Д. Растоу). Відзначено вплив на розуміння сутності модернізації таких теоретичних течій: 1) структурного функціоналізму, що базувався на ідеї схожості політичних структур, які виконують однакові функції (Х. Лінц, Р. Мертон, Г. О’Доннелл, Т. Парсонс, А. Степан); 2) неомарксизму, що розглядав модернізацію з точки зору пріоритету економіки над політикою (А. Фостер-Картер, А. Франк); 3) неомодернізаційної теорії, яка на розмежуванні понять «класичний капіталізм» і «капіталізм незахідного типу» виокремила «ендогенний» та «екзогенний» типи модернізації (Е. Тіріак’ян).

Акцентовано, що запровадження поняття «кризовий синдром» (де модернізація розглядалася як причина множини політичних криз) руйнувало уявлення про прогресивність модернізації та правомірність надання «Заходу» рис стандарту. Ці зрушення відобразилися в «теорії розвитку» (Р. Даль, А. Ліпхарт, Дж. Сарторі, С. Хантінгтон), яка констатувала, що розвиток не завжди

є прогресивним; модернізаційна перспектива є одним із варіантів трансформацій; економічний добробут не є тотожним демократизації; традиційність не тільки не заважає, а й сприяє успішності модернізаційних проектів через мобілізаційний ефект (наприклад, СРСР, Китай).

Зазначається, що еволюція поняття «модернізація» – це ускладнення через визнання її: 1) нелінійності та розтягнутості в часі (Р. Інглехарт, Е. Тіріак'ян); 2) залежності від розташування у світовій капіталістичній системі (Ф. Кардозо, Н. Кляйн, Р. Пребіш, Д. Сантус, А. Франк); 3) залежності від особливостей політичної системи (К. Велзел, Р. Інглехарт); 4) нетотожності демократизації (Л. Даймонд); 5) залежності від соціального складу (Р. Бейтс, Р. Даніелс, А. Етціоні, Д. Рушмейер, Е. Тодд). Усе це зумовило перехід від тлумачення модернізації як «вестернізації» до розуміння її як невід'ємної частини розвитку, що на будь-якому етапі приводить до становлення цілісної структури управління, з наявністю дієвого інституту регулювальних органів, які отримують можливість протистояти іншим державам у світовому політичному процесі (О. Марганія, М. Мур, Д. Травін, Ч. Хе).

Визнано, що руйнація СРСР і утворення пострадянських держав у 90 –ті рр. ХХ ст. спричинили потребу переосмислення політичних переходів і сприяли формуванню у вітчизняних науковців різноманітних підходів до визначення сутності модернізації, що набули такого формату, як: 1) єдиний для всіх систем алгоритм наближення до цивілізації, демократії, прав і свобод людини, що, проте, набуває специфічності залежно від попереднього історичного розвитку системи (В. Андрущенко, В. Головка, Г. Дашутін, Г. Зеленько, М. Михальченко); 2) інструмент руйнування тоталітарної влади (Є. Бистрицький, В. Полохало); 3) одночасність перетворення тоталітарної системи на демократичну та розбудови національної суверенної державності (М. Шаповаленко); 4) необхідна умова виживання кланово-корпоративно-капіталістичних кіл за рахунок обміну ресурсів (посад, можливостей, титулів, контрактів, ліцензій, імунітету від кримінального переслідування) (В. Фесенко, О. Фісун); 5) прояв внутрішньої системної здатності до оновлення (А. Павко, Є. Перегуда, О. Романюк).

Доведено, що розвиток модернізаційної теорії засвідчив відхід від визначення «модернізації» як засобу зняття криз (що виникають через невідповідність між вимогами сучасності та можливостями їх задоволення традиційним суспільством) і наближення до тлумачення феномену модернізації як системного самовідтворення та оновлення (спонтанного або керованого).

У підрозділі 2.3 – *«Кризовий синдром модернізації як фазовий перехід від хронічного до гострого етапу кризового процесу»* – представлено теоретичне трактування в контексті ключових ідей і понять сучасної політичної науки авторської моделі дослідження системних криз модернізації на базі методологічних пропозицій: 1) циклічно-хвильового підходу (у межах синергетики), де дослідження політичних криз модернізації враховує зміни центра-лідера та конкурента-протицентра геополітичного середовища (М. Ільїн, В. Лапкін, В. Пантін); 2) виокремлення «наскрізних» тенденцій («мегатрендів»),

що спочатку з'являються локально, а потім поширюються на всю систему (А. Володін, В. Іноземцев, О. Кривицька, В. Кузьменко, М. Лебедева, Д. Нейсбіт, Я. Пляйс, В. Сергєєв, І. Чихарєв).

У рамках авторської моделі «кризового синдрому модернізації» системні кризові явища, пов'язані зі модернізацією, представлено як трифазовий процес, де кожен етап розгортається за власною логікою. На першому етапі відбувається накопичення дисфункцій політичної системи, ознаками чого є втрати: 1) здатності політичних інститутів до аналізу інформації про системні загрози; 2) потенції політичної еліти генерувати рішення з подолання нових загроз; 3) ознак суспільної єдності. Друга фаза – «загострення» – проявляється у множині взаємопов'язаних політичних криз – ідентифікації, легітимності, участі, поширення та розподілу. Третя фаза охоплює наслідки модернізації, коли політична система замість «оновлення» переходить у хронічну фазу – на нижчий рівень організації – у вигляді системних сценаріїв спрощення, деградації або «зависання» політичної системи.

Констатовано відмінність сценарію спрощення від деградації в тому, що нова функціональна цілісність виникає за рахунок руйнації надлишкової структурності (покращення зв'язності між соціумом і державою у вигляді спрощення артикуляції та проникнення суспільних вимог до владних структур). Сценарій «зависання» політичної системи – це вихід із кризового стану за рахунок перенесення проблем у часі (на майбутнє) і просторі (залежні території, якщо вони є), який характеризується закритістю політичної еліти та загальною дезорієнтацією соціуму. Як один із варіантів сценарію «зависання» розглянуто фантомність модернізації, коли вибудовуються демократичні структури, оформлюються інфраструктурні канали, оголошується курс на новітню економіку. Система виглядає як осучаснена, але насправді використовує все набуте в попередні роки існування. У запропонованій моделі «кризового синдрому модернізації» враховується ймовірний стан політичної системи, де запускається повторюваний кризовий процес, а поведінка системи визначається системною пам'яттю у вигляді звернення до узагальненого алгоритму, що відтворює попередній досвід виживання системи.

У **третьому розділі** дисертаційної роботи – **«Кризові прояви в умовах модернізації і досвід подолання дисфункцій політичної системи»** – на основі узагальнення різних поглядів щодо необхідності враховувати самотутній досвід процесу модернізації (Р. Арон, Г. О'Доннелл), періодизації модернізаційних зрушень (В. Головка, П. Кеннеді, С. Коен, Т. Скочпол, Р. Сюні, Е. Тодд, В. Цапф, С. Хантінгтон) обґрунтована необхідність ретроспективного аналізу модернізаційного досвіду різних політичних систем (Російської імперії та СРСР), до складу яких у різні часи входила Україна.

У *підрозділі 3.1 – «Модернізаційні реформи Російської імперії як причина революційного зламу 1917 р.»* – на основі історичних фактів та аналізу наукової літератури з'ясовано, що модернізація Російської імперії, яка розпочалася у вигляді реформи «зверху», була відповіддю правлячого прошарку на поразку в Кримській війні. Акцентовано, що основним результатом цієї модернізаційної

спроби стало вибудовування освітнього інфраструктурного каналу індустріальної доби. Непослідовність владних кроків спричинила маргіналізацію цілого прошарку освіченої молоді (псевдо-інтелігенція за Р. Даніелсом), який, у свою чергу, створив ідеологію зламу системи. Руйнації соціальної зв'язності сприяла і тактика правлячого класу щодо налаштування різних верств населення одна проти одної з використанням широкої палітри дій – від прихованих впливів до відкритої підтримки насилля.

Визначено, що особливістю політичної імперської системи була подвійна розірваність між елітою та соціумом. Якщо перший розрив є суто соціальним, пов'язаним із відчуженням між владою та соціумом, то другий – історичний, що має часовий вияв, коли суспільні прошарки знаходяться одночасно в різних формаціях (феодалізм, капіталізм), і просторовий – у вигляді боротьби між Заходом і Сходом. Обґрунтовано, що проявом соціальних розривів є одночасність поширення різних цивілізаційних проектів – народництва, анархізму, руського лібералізму, монархічного традиціоналізму, соціал-демократизму, руського комунізму, православного соціалізму. На основі узагальнення наявних публікацій та історичних джерел доведено, що в цей період політична еліта перетворилася на фактор дисфункціональності через корупцію і протистояння царських урядів із Думою відбулися функціональні зміни силових політичних інститутів (наприклад, діяльність Таємної поліції), поширювалися репресивні заходи проти соціуму, які проводили професійні, спеціально навчені військові та спеціальні військово-польові суди.

У підрозділі вказано, що прагнення правлячого прошарку подолати кризове підґрунтя за рахунок зовнішньої загрози привело до нетривалого об'єднання соціуму та еліти під час Першої світової війни, яка, проте, прискорила переведення кризового процесу в гостру фазу 1917 р., зумовивши втрату геополітичної суб'єктності та розвал імперії. На підставі аналізу робіт М. Грушевського, В. Липинського, І. Лисяк-Рудницького, С. Махуна визначено відмінність наслідків цієї модернізаційної хвилі для Польщі, України та Фінляндії. Так, відсутність політичної еліти як суб'єкта політичного процесу, наявність інтелігенції як заміника політичної еліти, розриви зв'язності соціуму (між русифікованим міським населенням та українським селянством) зумовили провал національно державного проекту Української Центральної ради.

Розкрито сутність наслідків для України 1917 р. та наступної постмодернізаційної фази. Констатовано, що сценарій спрощення політичної системи позначився на зведенні суспільного різноманіття до «своїх» і «ворогів» – з відкриттям соціальних ліфтів для кар'єри партійних чиновників, військових, що вийшли з робітничо-селянського середовища на тлі міграції з України вестернізованих класів. На цих підставах було сформовано новий «радянський народ» та правлячий клас, що виріс із сегмента псевдо-інтелігенції, з притаманним низьким освітнім рівнем і виконавчим складом мислення. Модернізаційна хвиля, розпочата в 60-ті рр. XIX ст., закінчилася у 20-ті рр. XX ст. демонтажем імперії, громадянською війною, руйнацією національної

державності в Україні та ознаменувалася створенням СРСР, який поновив імперський стиль керування і використовував демографічну надлишковість (особливо селянства).

Підрозділ 3.2 – «Сталінський проект модернізації та формування адміністративно-командної системи» – містить розгляд модернізаційної хвилі з кінця 20-х рр. до початку 40-х рр. ХХ ст., де творення індустріального виробництва було використано для усунення конкуренції серед правлячого прошарку, укріплення позицій партійної номенклатури та легітимізації посилення ролі держави і державного насилля. У підрозділі проаналізовано роль «зовнішньої загрози», яка перетворилася на чинник легітимації партійної політики і необхідності прискорення модернізації як засобу подолання індустріальної та військової відсталості СРСР від Заходу. Зазначено, що репресивні заходи влади були спрямовані на розрив традиційних соціальних зв'язків для творення нової соціальної спільноти – «радянського народу».

Приділено увагу особливостям переформатування нової радянської еліти, де фізичним знищенням не просто усували покоління, яке пам'ятало попередню конфігурацію політичної системи, а й звільняли місце для широкого інкорпорування нижчих верств населення у владні прошарки. Доведено, що з часом радянська еліта спресовується в окремих (відносно закритий) прошарок із власним неписаним кодексом поведінки, подвійною мораллю і дозованим (залежно від місця в партійній ієрархії) доступом до правдивої інформації.

Як фактор додаткової мобілізації радянського соціуму розглянуто формування прошарку «чужих» – «нерадянських» людей, потенційних ворогів, демографічний ресурс яких нещадно експлуатувався для втілення планів індустріалізації та колективізації. Відзначено особливості вибудовування радянської політичної інфраструктури (ЗМІ, кіно, література, освіта), яка формувала цінності «радянського світу» і транслювала їх на соціум. Визначено, що розбіжності ідеологічних конструкцій і реальності збільшили вагу неформальних комунікаційних каналів – на підставі особистих знайомств, освіти, спільного походження.

На основі узагальнення наукової літератури (М. Івницький, Ю. Шаповал) проаналізовано модернізаційні наслідки для території України, а саме: вплив політики «коренізації» як практики залучення до роботи на відповідальних посадах фахівців української етнічної групи, та історію голодомору як засіб руйнації традиційної зв'язності селянства, заміни українців етнічними росіянами та поштовх до міграції в міста. З'ясовано, що постмодернізаційний час цього проекту – Друга світова війна і початок Холодної війни – продемонстрував мобілізаційний ресурс подібних систем і їх можливості успішно долати геополітичні загрози. Разом з тим, умовою відтворення партійно-державної влади ставала вагомість у суспільстві сегмента маргінальних груп – ув'язнених, що становили основу робочого ресурсу для вибудовування «досягнень соціалізму»; депортованих осіб; безправних селян.

У підрозділі 3.3 – «Від хрущовської "відлиги" до "перебудови": накопичення дисфункцій політичної системи і розпад СРСР» – на підставі аналізу історичної

літератури констатовано, що сутністю модернізаційної реформи М. Хрущова була спроба змінити структуру владної верхівки через утворення колегіальної системи, що унеможливила одноосібне ухвалення партійних рішень. Акцентовано на ідеологічній складовій цього модернізаційного проекту, де лозунг «догнати та перегнати Америку» відображав прагнення освоїти внутрішні простори країни. Вказано на залежність успіху цього модернізаційного проекту від стану демографічного ресурсу, виснаженого нещодавною війною, та перших ознак занепаду радянської школи, що проявилися у невідповідності освітніх навичок реаліям життя.

На основі аналізу тенденції до передання в спадок місця в радянській партійній ієрархії розкрито причини появи внутріпартійної опозиції, дисидентів, розмежування інтересів номенклатури та наближеної обслуги, збільшення політичної ваги кваліфікованої інтелігенції – як ознак розриву радянської соціальної єдності. Проаналізовано причини зменшення ваги геополітичного впливу СРСР як прояв втрати функціональності політичною системою. Постмодернізаційний період цієї хвилі (правління Л. Брежнєва – «застій») розглянуто згідно з логікою сценарію спрощення із відповідним відмежуванням політичної еліти; поступовим занепадом освіти та науки; деградацією суспільства та втратою здатності до системного самооновлення.

У підрозділі обґрунтовано висвітлення періоду «перебудови» як модернізаційної реформи, спричиненої наростанням розбіжності між різними поколіннями правлячого прошарку. Рушійними силами цього етапу модернізації виступили частина партійно-державної номенклатури та частина інтелігенції. Відзначено, що ця модернізаційна хвиля характеризувалася адміністративним способом здійснення політичних та економічних реформ і поглибленням розколу між владою і суспільством. З'ясовано, що «перебудова» проводилася на фоні демографічного погіршення – алкоголізації, малої чисельності дітей у родинах, розлучень, переважання урбанізованого населення над сільським. Ускладнювала ситуацію і наявність напівмодернізованих прошарків – пролетаріату, змушеного виживати ще й за рахунок фізичної праці на присадибних ділянках, і напів-інтелігенції, що зберігала зв'язки із власним селянським корінням. Обґрунтовано визначення «перебудови» як модернізаційної реформи, яка проводилася з дозволу правлячого прошарку засобами державного апарату, але відповідно до суспільних очікувань на зміни. Ця обставина засвідчила важливі зрушення в правлячому прошарку: по-перше, втрату домінування довоєнним поколінням партійної бюрократії, по-друге, посилення ролі та впливу творчої інтелігенції, що активно критикувала радянський устрій.

Доведено, що внаслідок цієї модернізаційної спроби радянський соціум був травмований невідповідністю очікувань стосовно: 1) демократії, яка набула вигляду міфологеми і стала символом жаданого майбутнього; 2) лібералізації економіки; 3) потенційної вдячності західного (капіталістичного) світу за відмову від збройного протистояння. Як каталізатор руйнації радянського типу соціальної зв'язності виступило матеріальне розшарування, руйнація підстав для статусних

розмежувань і занепад радянської освіти. Визначено, що під прикриттям критики тоталітаризму, вимог подолання комуністичного ідеологічного тиску, боротьби проти номенклатурних привілеїв при владі залишився старий радянський правлячий клас (розчинений криміналітетом, силовиками), який набув нового соціального статусу через масштабний перерозподіл державної власності та відтворив старий тип прийняття і реалізації рішень.

У **четвертому розділі** дисертаційної роботи – **«Кризовий синдром модернізації незалежної України»** – на основі узагальнення теоретичних здобутків, авторської моделі дослідження системних кризових явищ, пов'язаних із модернізаційним процесом, та врахування інерційного впливу досвіду попередніх модернізаційних трансформацій розкрито специфіку та визначено закономірності кризового процесу незалежної України.

У *підрозділі 4.1 – «Стагнація політичної системи в умовах переходу від авторитаризму до демократії»* – на основі аналізу наявних публікацій, присвячених пострадянській трансформації політичної еліти (С. Барзілов, Ю. Буртін, М. Восленський, Є. Гімпельсон, Т. Коржихіна, Л. Кочубей, О. Криштановська, В. Литвин, С. Наумкіна, Ф. Рудич, М. Шульга, В. Фесенко), з'ясовано, що український елітний прошарок сформувався на базі радянської номенклатури, де основною підставою для єдності став допуск до перерозподілу державної власності та отримання державної допомоги на ведення бізнесу.

Зазначено, що трансформація радянського панівного класу зумовила диференціацію, радикалізацію ідеологічних поглядів (що стало підставою для багатопартійності) та просторове розмежування (між центральною та регіональною номенклатурою). Загострення конкуренції розглянуто як причину: 1) пошуку позасистемної підтримки з боку інших країн (Росії, зокрема) для додаткової легітимації претензій на владу; 2) появи Руху в Україні як контрольованого каналу для висловлювання протестних настроїв; 3) перетворення виборчого процесу з механізму відбору на засіб визначення переможців, які отримують контроль над інститутами держави. Ураховано вплив різних процесів на творення українського панівного прошарку – деградації (з характерною втратою кодексу честі) та архаїзації (входження в політику угруповань, об'єднаних на доіндустріальних підставах – спільною територією та особистою відданістю). Цей період характеризується максимальним збіднінням суспільного капіталу, для якого притаманна соціальна фрагментація, звуження інтересу до політичного життя, підміна колективних інтересів особистісними, розмитість і внутрішня суперечливість громадської думки. Приділено увагу підставам розчарування в демократії та підґрунтя очікувань сильної авторитарної влади.

Досліджено, що в цей час відбулося спрощення політичної інфраструктури, яке втілювалося в однобічності, перекритті каналів інкорпорування суспільних елементів до політичної еліти та руйнації ролі освіти в політичній кар'єрі. Проаналізовано процеси збільшення залежності ЗМІ від владних кіл на прикладі заміни маніпулятивних повідомлень інформаційним обманом і зменшення апеляцій до суспільної думки. Відзначено демографічні

втрати, визначено причини, спрямованість та якісний склад антропотоків з України до західних країн та РФ.

З'ясовано, що Майдан 2004 р. викрив якісні зміни в політичній еліті. Так, якщо перед цими подіями перемога в змаганнях між територіальними кланами визначалася виборчими перегонами, то згодом необхідність легітимації влади вступила в суперечність із логікою олігархічною, де проведення виборів лише загострило питання перерозподілу залишкової державної власності. У підрозділі вказано на тенденцію збільшення залежності поведінки представників політичної еліти від інтересів інших зовнішньополітичних гравців.

У підрозділі 4.2 – «Феномен "Майдану" як гостра фаза кризового синдрому модернізації» – розглянуто події 2013–2014 рр. в Україні як наслідок процесу концентрації влади в найближчому колі президента В. Януковича. Об'єктивно цьому сприяло, перш за все, повернення до конституції 1996 р., що дало можливість сконцентрувати на посаді президента значно більше владних повноважень, ніж передбачали останні вибори президента. По-друге, вибудовування вертикалі влади через підпорядкування виконавчій владі судової гілки, силових відомств, посилення ролі прокуратури. По-третє, контрольованість парламенту, де парламентська більшість утворилася внаслідок перекручування виборчого законодавства.

Охарактеризовано кризові фактори олігархічної системи в Україні: 1) домінування кланово-олігархічних груп (груп фінансово-економічних інтересів); 2) перетворення держави на інститут реалізації інтересів правлячої верхівки; 3) створення силового обслуговуючого прошарку за рахунок демонтажу армії; 4) перетворення партій на організації, що змагаються за право лобіювати інтереси бізнес-верств; 5) легітимація через виборчі перегони права переможця на бюджетні ресурси; 6) підконтрольність ЗМІ олігархам; 7) використання мережі штучних громадсько-політичних організацій для створення ілюзій щодо демократичності процесу.

«Майдан» визначено як етап трансформації політичної системи, де в протистоянні соціуму та влади відбувається артикуляція вимог соціуму до влади, які трансформували опозицію (як частину правлячого класу); формування громадянського суспільства навкруги ідеї захисту майбутнього України; відчуження тієї частини українського соціуму, яка раніше виступала електоральною базою режиму В. Януковича. Події «Майдану» вказують на перехід ініціативи з оновлення системи від політичної еліти до суспільства. Так, поступово формуються нові обрії політичної ідентичності – нові герої/антигерої («мученики», «зрадники»); утворюється нова ціннісна система і новий кодекс політичної поведінки. Проаналізовано явище «Антимайдану» як спроба правлячої еліти відтворити попередній алгоритм подолання кризового підґрунтя через розрив соціальної тканини на підставі регіональних, вікових та статусних відмінностей в самоідентифікаціях різних адміністративних частин України.

Доведено, що «Майдан» – це чотири взаємопов'язані кризові процеси, що охоплюють втрату легітимності правлячим прошарком, знаходження нових підстав для ідентифікації соціуму, появу нових форм політичної участі,

подальше переформатування влади. Фаза поширення кризових явищ переросла рамки окремої політичної системи і зумовила явище «анексії» Криму з боку РФ, створивши додаткові ризики стосовно втрати української суверенності.

У підрозділі 4.3 – «Українсько-російське протистояння і перспективи подолання системної кризи в розвитку українського суспільства» – міститься дослідження російсько-українського військового протистояння з точки зору взаємодії різних політичних систем, уражених кризовими процесами.

Виокремлено два магістральні варіанти системної взаємодії кризових феноменів схожої та різної природи (В. Василькова, І. Прангішвілі). У першому варіанті йдеться про взаємодію політичних систем, уражених різними кризовими процесами, що зумовлює резонанс як акумулятивний ефект. У цьому випадку відзначається посилення не тільки соціальної диференціації (поява нових соціальних, професійних груп і прошарків), а й соціально-політичної мобільності (міграції, збільшення напруження, появи нових форм політичної участі). Варіант другий – це взаємовплив однотипних кризових процесів, випадок синхронізації, який призводить до зменшення інтенсивності на тлі збільшення одноманітності. Окремим випадком синхронізації є взаємодія політичних систем із схожими кризовими процесами, але на різних фазах їх розгортання, яка зумовлює те, що системи, стабілізуючись, переймають риси одна одної.

Сучасне протистояння Росії та України розглянуто як зіткнення політичних систем, що мають схоже (пострадянське) підґрунтя, а саме: 1) панування олігархічних кланів на основі зрощення бізнесу з владою; 2) імітаційність демократичності інститутів і процедур; 3) відсутність інноваційних пропозицій; 4) втрату вертикальної зв'язності (перекриття соціальних ліфтів); 5) корупційність і «роздутість» бюрократії; 6) залежність політичної еліти від зовнішньополітичної підтримки. Констатувалися і відмінності між політичними системами України та Росії, спричинені знаходженням у різних фазах кризового процесу. В Україні відмова від анонсованого євроінтеграційного шляху на тлі агресивного наступу влади на громадянські свободи зумовили Євромайдан – початок гострого кризового періоду, який ознаменував ідентифікаційні зрушення, формування нових форм громадського протесту, привів до поширення нових ідей щодо легітимності й форм здійснення влади по всій країні, спричинивши формування тимчасового уряду.

Визнано, що Росія (до анексії Криму) знаходилася в хронічній фазі системного кризового процесу, з характерними тенденціями в правлячому прошарку – його поступовим перетворенням на касту, в якій статусні привілеї забезпечувалися за рахунок контролю над нафтогазовими потоками. Охарактеризовано імітаційність виборчого процесу, контрольованість ЗМІ та репресивні заходи щодо обмеження діяльності опозиції та форм політичної активності соціуму.

Зазначено, що початок війни з Україною пов'язаний із вичерпуванням потенціалу сировинного капіталізму, яке поставило під загрозу існування панівного класу Росії, оскільки будь-яке модернізаційне реформування перш за

все зачіпало підстави його легітимності. Обґрунтовано, що в цих обставинах єдино можливим способом подолання кризових феноменів ставало освоєння нових територій, на які й переносився весь кризовий тягар. Таким чином, взаємодія України та РФ (анексія Криму і подальша війна на Сході) як систем зі схожими кризовими процесами, що знаходяться у різних фазах, призводить до того, що в Україні гострі прояви системних кризових явищ перейшли в хронічну фазу, а в Росії – до етапу загострення наявних системних протиріч.

ВИСНОВКИ

Узагальнення надбань теоретико-методологічних підходів, у рамках яких досліджувалися системні кризові явища політичної модернізації: теорії модернізації, структурно-функціонального аналізу, порівняльної політології, теорії розвитку, неомарксизму, світ-системного підходу І. Валлерстайна, синергетики, теорії етногенезу Л. Гумільова, економічної теорії криз, теорії циклів М. Кондратьєва, теорії глобального громадянського суспільства та масового суспільства – дозволило сформулювати наведені нижче висновки.

Відсутність єдиного загальноприйнятого уявлення про системні політичні кризи як форми та біфуркації політичного процесу обумовлює взаємовиключне понятійно-категоріальне, концептуальне та методологічне визначення кризових факторів, чинників та моментів актуалізації політичних криз у сучасній політології та суміжних соціально-гуманітарних науках. Зазначена особливість характерна тим, що системні кризові явища, перш за все, розгортаються нелінійно, оскільки в кожній зоні зниження стійкості системи (біфуркації) стає можливим переформатування системи і попередній сценарій (атрактор) змінюється на інший. Цим пояснюється необхідність урахувувати системну чутливість у зоні біфуркації до рішень, які приймаються суб'єктами внутрішнього процесу, та збільшення впливовості зовнішньополітичного середовища (що вимагає врахування місця окремої політичної системи у світовому розподілі праці). Розгортання системних кризових циклів може відбуватися за двома глобальними сценаріями, де в рамках одного – політична система долає існуючі дисфункції та опиняється на новому етапі системного розвитку, а в рамках іншого – відтворення кризового підґрунтя загрожуює життєздатності політичної системи.

Визначено, що історія досліджень системних кризових явищ, які супроводжують політичну модернізацію, поділяється на три етапи: перший етап хронологічно охоплював 50–60-ті рр. ХХ ст.; другий – 70–80-ті рр. ХХ ст., третій – 90-ті рр. і триває по сьогоднішній день. Ці етапи послідовно відображають векторні зміни у розумінні сутності, причин та особливостей розгортання політичних криз модернізації залежно від теоретичного наповнення базових понять «політична криза» та «модернізація». Показовим є ускладнення уявлень про системні кризові явища модернізації, поступовий відхід від розгляду їх як зламного моменту розвитку системи до визначення – як відтворюваного (можливо, паталогічного) процесу, який виникає в тому випадку, коли модернізація не

долає (або частково долає) дисфункції політичної системи. Поштовхом до сутнісної еволюції уявлень довкола системних кризових явищ стало запровадження поняття «кризовий синдром модернізації», що спричинило перегляд основних положень теорії модернізації, порівняльної політології, стимулювало наукові дослідження взаємозумовленості модернізації та кризових процесів. Підкреслюється значення сформульованих вітчизняними науковцями положень про труднощі і перспективи політичної модернізації, демократичного розвитку політичної системи України, що заклали підвалини сучасних уявлень про причини та сутність політичних криз, які виникають внаслідок модернізації.

Аналіз існуючих спроб відобразити специфіку кризового процесу через розмежування основних і залежних політичних криз (що руйнують або не руйнують систему) виявив, що не кожне відхилення у функціонування певного інституту або структури політичної системи є кризовим фактором. Це зумовило необхідність пропозиції діагностувати функціональний стан політичної системи через дослідження: єдності соціуму; якості елітного прошарку; стану політичних інфраструктурних каналів як проявів життєздатності політичної системи. Важливим є й додатковий параметр для характеристики політичної системи – демографічний ресурс. До зовнішніх параметрів віднесено фактор навколишнього середовища, що охоплює геополітичні інтереси інших політичних систем. Вищезазначене дозволило виокремити як кризові фактори: наявність суспільних розломів та їх особливості для традиційного й індустріального суспільства; відчуження інтересів політичної еліти від потреб соціуму; перекриття комунікацій між різними верствами; втрати геополітичної суб'єктності; демографічне збідніння.

Модернізація як антикризовий засіб є способом надання вертикальної та горизонтальної скерованості політичній системі для циклічного самовпорядкування та самовідтворення політичної системи. Набуття функціональності політичною системою залежить від комунікаційних каналів між різними верствами, що створюють спільний контекст існування для поєднання всіх системних складових в єдиний дієвий механізм у межах засвоєного часу та простору. Спроби подолати системні вади модернізаційними засобами можуть й самі бути кризогенними чинниками, оскільки оновлення політичної системи потенційно створює декілька різнорівневих зон напруження між новими та старими інституціями, структурами, базовою політичною культурою і новими підставами для соціально-політичної ідентифікації, формами політичної участі та нормами політичної поведінки, що змінюють уявлення про критерії легітимності. Політична модернізація як антикризовий процес, що спрямовується на подолання дисфункцій політичної системи, може бути керованою (на підставі усвідомлених кроків, що здійснюються правлячим прошарком за власною ініціативою чи під суспільним тиском) або відбуватися спонтанно (часто на основі існуючого системного досвіду). Отже, системні кризові явища, пов'язані зі модернізацією, є складними кризовими процесами, для виникнення яких потрібен збіг достатніх і додаткових умов, вони можуть бути об'єктивно зумовленими або ж створеними штучно.

Зважаючи на те, що «кризовий синдром модернізації» охоплює фазовий перехід від хронічного до гострого етапу кризового процесу запропоновано розглядати цей випадок як патологічний, оскільки за таких обставин модернізаційні засоби (спонтанні або керовані) не долають кризове підґрунтя, а загострюючи неузгодженість між різними елементами, інституціями, підсистемами, обумовлюють його повторення. Відзначено, що хронічна фаза такого виду кризового циклу може: 1) розгортатися за обмеженою кількістю сценаріїв; 2) визначатися системною пам'яттю у вигляді звернення до узагальненого алгоритму, що відтворює попередній досвід виживання, набутий системою.

Ретроспективне застосування теоретичної моделі «кризового синдрому модернізації» до аналізу історії державних утворень, у складі яких у різні часи перебувала територія сучасної України – виявило декілька хвиль системного кризового процесу, обумовленого модернізаційними зрушеннями. Першу хвилю модернізації (з 1861 по 1917 рр.) охарактеризовано як наслідок спроб провідної верстви здійснити часткове подолання кризових факторів через вибудовування інфраструктури індустріальної доби, коли непослідовність владних кроків зумовила маргіналізацію прошарку освіченої молоді, який і створив ідеологію зламу системи. Руйнації соціальної зв'язності сприяла і тактика правлячого класу щодо налаштування різних верств населення одна проти одної з використанням широкої палітри дій – від прихованих впливів до відкритої підтримки насилля. Постмодернізаційний період цієї хвилі – це катастрофічний демонтаж системи і нищення демографічного ресурсу. Аналіз подальшої модернізаційної хвилі – «сталінський проект» виявив відтворення попереднього системного досвіду подолання дисфункцій політичної системи через однібічні освітні інфраструктурні канали з широким застосуванням державного насилля, спрямованого на формування нової соціальної єдності – «радянського народу». Постмодернізаційний час цього проекту засвідчив накопичення кризових факторів у тенденціях «відчуження» елітного прошарку і поступової ієрархізації радянського соціуму. Відмінністю «хрущовської відлиги» як модернізаційного проекту стала відмова від насильницьких засобів та здійснення в умовах демографічного збідніння, що призвело до неспроможності подолати внутрішню дисфункціональність політичної системи та поступової втрати геополітичного впливу СРСР. Постмодернізаційний етап цієї хвилі – це історичний період «застою», який відбувся в логіці сценарію «зависання». Хвиля «перебудови» розглядається як спроба надати інноваційний імпульс системі в умовах значно гірших за попередній етап, перехід до сценарію спрощення у вигляді розвалу політичної системи СРСР, розмежування «радянського народу» на національні складові; культурна деградація (від імперського до архаїчного), маргіналізація радянської інтелігенції.

Вивчення модернізаційного досвіду, політологічний аналіз: 1) хвиль модернізації в Російській імперії з 1861 по 1917 р. та постмодернізаційного етапу до сер. 20-х рр. ХХ ст.; 2) «сталінського» модернізаційного проекту зі сер. 20-х рр. до 1941 р. та постмодернізаційного етапу з 1941 по 1953 р.; 3) «хрущовської

відлиги» – зі сер. 50-х рр. до сер. 60-х рр. ХХ ст. та постмодернізаційної стадії «застою»; 4) «перебудови» з поч. 80-х рр. ХХ ст. до 1991 р. – дозволяє виокремити повторювані риси подолання системних дисфункцій засобами модернізації. Спільним для усіх вказаних хвиль стало те, що імпульс оновлення диктувався необхідністю виживання політичної еліти; модернізаційні зрушення здійснювалися державними засобами у вигляді директив зверху; кризове підґрунтя ліквідувалося владою штучним генеруванням суспільних розколів і творенням нового типу соціальної єдності через доступні освітні канали. Запорукою відносної успішності модернізаційного проекту ставало жорстке використання демографічного ресурсу. Аналіз усіх хвиль виявив і те, що модернізаційні хвилі призводили до часткового вирішення проблеми подолання дисфункцій, що зумовлювало відтворення кризового підґрунтя через часовий проміжок, але в умовах значно гіршої демографічної ситуації.

Дослідження системних кризових явищ незалежної України, пов'язаних із модернізацією (у рамках запропонованої авторської моделі), виявило інерційний вплив попереднього модернізаційного досвіду на функціональний стан системи, що проявився у поступовому переформатуванні радянського правлячого класу в українську олігархію. Зазначено, що логіка виживання новоутвореного пострадянського політичного режиму зумовила пошук позасистемної підтримки правлячим класом для легітимізації власності та суспільних привілеїв із відповідним відстороненням соціуму від політичного життя на тлі поступового демонтажу інфраструктурних каналів радянського періоду (ЗМІ та освіти).

«Майдан» 2013–2014 рр. визначено як закономірну системну реакцію на неспроможність політичної еліти запропонувати дієву модернізаційну програму подолання наявних дисфункцій політичної системи, що зумовило незворотність загострення ситуації та розгортання множини політичних криз. Сутнісною характеристикою цього етапу є те, що не відбулося звернення до набутого системного алгоритму подолання кризових явищ. Специфічною ж ознакою розгортання цього етапу стало агресивне зовнішнє втручання, яке перевело гострий цикл із множиною взаємозумовлених політичних криз (ідентифікації, легітимності, участі, поширення та розподілу) у хронічну фазу. Прискорення кризових циклів уможливорює перспективу майбутнього загострення кризового процесу навіть за умови відносної стабілізації ситуації.

Приклад анексії Криму та введення російських військ на Схід доводить, що чинник зовнішнього втручання може суттєво вплинути на розгортання системного кризового процесу. Виникає можливість здійснити вихід з алгоритму модернізаційних змін (спрямованого на виживання політичної еліти), оскільки інноваційною силою змін державних структур стає суспільство, яке активно демонструє незадоволення діями влади, використовуючи широкий спектр впливу – від громадського контролю за державними інституціями, інкорпорування своїх активістів на державні посади, до загрози вуличних протестів. Військове зовнішнє втручання прискорило формування громадянського суспільства, трансформувало політичну еліту, що стає залежною від соціальної підтримки, а не від приналежності до політичного клану чи

політичної партії. Водночас, чинник зовнішнього втручання провокує загострення системних кризових явищ в Україні, де бізнес-інтереси правлячого прошарку можуть вступати всупереч інтересам виживання цілої системи. Суттєве погіршення економічного стану в країні, утома від війни на тлі заходів влади щодо дискредитації структур громадянського суспільства створюють загрозу прискорення розгортання множини взаємозумовлених політичних криз.

На підставі узагальнення застосування авторської моделі «кризового синдрому модернізації» зафіксовано переваги запропонованої версії дослідження патологічного відтворення системних кризових явищ (пов'язаних із модернізацією), які полягають у можливостях: фіксувати поступовість формування і розвитку системних протиріч; врахувати те, що множинність політичних криз може бути зумовлена як поточною модернізацією, так і невирішеними проблемами попередніх модернізаційних проектів. Дослідження системних політичних криз, пов'язаних із модернізацією, має перспективи подальшого дослідження в українській політичній науці, зумовлені необхідністю наукового осмислення суперечностей системних кризових процесів у незалежній Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Перед політичною наукою постає низка теоретичних і прикладних завдань щодо всебічного аналізу сутності кризових процесів, визначення етапів їх розвитку, розкриття законів їх функціонування, що може слугувати підґрунтям для окремої галузі політичної науки.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія :

1. Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації незалежної України: причини виникнення та засоби подолання [Текст] : [Монографія] / Т. К. Пояркова. – Суми : Університетська книга, 2015. – 351 с.

Статті у фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз :

2. Poiarkova T. K. Euromaidan is a Phase of Crisis Syndrome of Modernization Intensification (Євромайдан як фаза загострення кризового синдрому модернізації) [Текст] / Т. К. Poiarkova // Економічний часопис–XXI / гол. ред. А. М. Матвейчук. – 2014. – № 1–2 (1). – С. 11–14.

Статті у фахових виданнях України :

3. Пояркова Т. К. Проблеми громадянського суспільства в постінформаційному просторі [Текст] / Т. К. Пояркова // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї / голова ред. колегії І. Ф. Курас. – К. ; Миколаїв : Видавництво МДГУ імені П. Могили, 2005. – Випуск 7. – С. 423–430.

4. Пояркова Т. К. Український соціум в концепції В. Липинського [Текст] / Т. К. Пояркова // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2005. – Випуск 30. – С. 593–597.

5. Пояркова Т. К. Соціальна довіра як умова утворення громадянського суспільства [Текст] / Т. К. Пояркова // Наукові праці : Науково-методичний журнал. Т. 40. Політичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ імені П. Могили, 2006. – Випуск 27. – С. 63–65.

6. Пояркова Т. К. Глобалізація як кризовий чинник світової політичної системи [Текст] / Т. К. Пояркова // Нова парадигма : [журнал наукових праць] / голов. ред. В. П. Бех ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; творче об'єднання «Нова парадигма». – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – Випуск 87. – С. 149–157.

7. Пояркова Т. К. Обман та його роль у кризовому політичному просторі [Текст] / Т. К. Пояркова // Нова парадигма : [журнал наукових праць] / голов. ред. В. П. Бех ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; творче об'єднання «Нова парадигма». – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – Випуск 90. – С. 160–167.

8. Пояркова Т. К. Політична еліта як причина кризовості [Текст] / Т. К. Пояркова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Питання політології». – 2009. – № 861. – С. 162–167.

9. Пояркова Т. К. Ментальні очікування як каталізатор кризових процесів [Текст] / Т. К. Пояркова // Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації». – 2009. – № 2. – С. 142–145.

10. Пояркова Т. К. «Мегатренди» – методологія дослідження кризового процесу [Текст] / Т. К. Пояркова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – Випуск 4. – С. 49–54.
11. Пояркова Т. К. Криза ідеології або кризова ідеологія [Текст] / Т. К. Пояркова // Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації». – 2010. – № 3. – С. 81–83.
12. Пояркова Т. К. Кризовий синдром політичної системи [Текст] / Т. К. Пояркова // Нова парадигма : [журнал наукових праць] / голов. ред. В. П. Бех ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; творче об'єднання «Нова парадигма». – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – Випуск 94. – С. 80–88.
13. Пояркова Т. К. Кризовий синдром як мультикризове явище [Текст] / Т. К. Пояркова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Випуск 5. – С. 93–98.
14. Пояркова Т. К. Особливості еволюції поняття «кризовий синдром модернізації» [Текст] / Т. К. Пояркова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Випуск 6. – С. 11–16.
15. Пояркова Т. К. Кризовий синдром – фантом модернізації [Текст] / Т. К. Пояркова // Панорама політологічних студій. Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2011. – Випуск 7. – С. 72–78.
16. Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації VS XXI ст. [Текст] / Т. К. Пояркова // Вісник Національної юридичної академії України імені Я. Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. А. П. Гетьман та ін. – Харків : Право, 2012. – № 4 (14). – С. 157–165.
17. Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації: основні параметри дослідження [Текст] / Т. К. Пояркова // Панорама політологічних студій. Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2012. – Випуск 9. – С. 14–19.
18. Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації: сценарний підхід [Текст] / Т. К. Пояркова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – Випуск 9. – С. 24–29.
19. Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації: нова версія [Текст] / Т. К. Пояркова // Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації». – 2012. – № 3. – С. 133–136.

20. Пояркова Т. К. Руйнація режиму Януковича кризь призму «кризового синдрому модернізації» [Текст] / Т. К. Пояркова // Прикарпатський вісник Наукового товариства імені Т. Шевченка. Думка / ред. І. С. Монолатій. – Івано-Франківськ : Видавництво Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, 2014. – № 3 (27). – С. 22–33.

21. Пояркова Т. К. Україно-російська війна як наслідок взаємодії кризових політичних систем [Текст] / Т. К. Пояркова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – Випуск 14. – С. 51–56.

22. Пояркова Т. К. Вплив фактору війни на розгортання кризового процесу в Україні [Текст] / Т. К. Пояркова // Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації». – 2014. – № 4 (37). – С. 15–19.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав із напрямку, за яким підготовлено дисертацію :

23. Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації в незалежній Україні: особливості дослідження [Текст] / Т. К. Пояркова // Spheres of Culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies. – Lublin : Maria Curie-Sklodowska University in Lublin, 2012. – Vol. 2. – P. 315–321.

24. Пояркова Т. К. Особливості дослідження множини політичних криз модернізації [Текст] / Т. К. Пояркова // Spheres of Culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies. – Lublin : Maria Curie-Sklodowska University in Lublin, 2013. – Vol. 4. – P. 340–346.

25. Poyarkova T. Crisis syndrome of modernization: Ukrainian variant [Electronic resource] / Tetyana Poyarkova // Humanities and Social Sciences (dawna nazwa: Ekonomia i Nauki Humanistyczne). – Warszawa, 2013. – Vol. XVIII. – № 20 (3), July–September. – P. 137–151. – Access mode : <http://doi.prz.edu.pl/pl/publ/einh/63>

26. Пояркова Т. К. Кризисный синдром модернизации: обновленная версия [Электронный ресурс] / Т. К. Пояркова // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. – 2013. – № 8 (151). – Выпуск 26. – С. 150–156. – Режим доступа: http://unid.bsu.edu.ru/unid/res/ved/detail.php?IBLOCK_ID=106&SECTION_ID=569&ELEMENT_ID=239626

27. Pojarkowa T. Pogranicze ukraicko-rosyjskie i ukraicko – polskie przez pryzmat problemu migracji ludności / Tetiana Pojarkowa // «Polityka i Bezpieczestwo» / Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Filia Piotrkowie Trybunalski. – Piotrków Trybunalski : Wydaje instytut stosunków międzynarodowych, 2014. – T. V. – S. 182–200.

Статті у наукових виданнях України, які додатково відображають наукові результати дисертації :

28. Пояркова Т. К. Українські технології політичного маніпулювання [Текст] / Т. К. Пояркова // *Визвольний шлях. Суспільно-політичний, науковий та літературний місячник. (LIBERATION PATH. Ukrainian Political Scholarly & Literary Journal).* – 2005. – № 8 (689). – С. 26–33.

29. Пояркова Т. К. Особливості застосування модульно-рейтингової системи у політології [Текст] / Т. К. Пояркова // *Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації».* – 2005. – № 1. – С. 88–89.

30. Пояркова Т. К. Олігархізація як кризовий синдром модернізації незалежної України [Текст] / Т. К. Пояркова // *Прикарпатський вісник Наукового товариства імені Т. Шевченка. Думка / ред. І. С. Монолатій.* – Івано-Франківськ : Видавництво Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, 2013. – № 3 (23). – С. 110–118.

Тези та доповіді на міжнародних науково-практичних конференціях :

31. Пояркова Т. К. Глобалізація як фактор кризовості політичної системи [Текст] / Т. К. Пояркова // *Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції [«Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку»] (17 – 18 травня 2008 р., м. Суми). Частина 1.* – Суми : ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2008. – С. 83–86.

32. Пояркова Т. К. Кризовий синдром в Україні [Текст] / Т. К. Пояркова // *Матеріали Міжнар. наук. конф. для студентів, аспірантів. науковців [«Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій»]. У 6 ч.* – Суми : РВВ СОІППО, 2008. – Ч. 1. – С. 68–70.

33. Пояркова Т. К. Насилля як фактор сучасної ідентифікації [Текст] / Т. К. Пояркова // *Дванадцяті читання пам'яті В. Липинського : матеріали доповідей учасників VII Міжнародної науково-практичної конференції [Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики ХХ ст.] (14 травня 2009 р.).* – Луцьк : Видавництво «Волинська обласна друкарня», 2009. – С. 73–75.

34. Пояркова Т. К. Перманентність кризових процесів [Текст] // *Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції [Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій].* – Суми : ВВП «Мрія» ТОВ, 2011. – Том 1. – С. 91–94.

35. Пояркова Т. К. Кризовий синдром: історія виникнення та особливості застосування [Текст] / Т. К. Пояркова // *Концепт реальності у філософії, літературі й науці: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції (Суми, 24 – 25 лютого 2011 р.).* – Суми : Сумський державний університет, 2011. – С. 75–77.

36. Пояркова Т. К. Сучасні кризові процеси у світлі досліджень В. Липинського [Текст] / Т. К. Пояркова // *Studia Politologia Ucraino-Polona.* – Випуск 2. – Житомир-Київ-Краків : ФОП Євенок О. О., 2012. – С. 114–118.

37. Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації: модель дослідження [Текст] / Т. К. Пояркова // Матеріали Міжнар. наук. конф. для студентів, аспірантів, науковців [Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій]. – Суми : РВВ СОППО, СВС Панасенко І. М., 2013. – С. 36–40.

АНОТАЦІЇ

Пояркова Т. К. Системні кризові явища в умовах політичної модернізації: історико-політологічний аналіз. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.01. – теорія та історія політичної науки. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, МОН України. – Київ, 2015.

У дисертації розглядаються теоретико-методологічні засади аналізу системних кризових явищ, що супроводжують політичну модернізацію. Висвітлено основні історичні етапи дослідження системних кризових явищ модернізації, зумовлених змінами понять «модернізація» та «політична криза». Впроваджено авторську модель системних кризових явищ модернізації, де причини модернізації розглядаються як похідні від функціонального стану політичної системи.

Проаналізовано кризові явища української політичної системи з урахуванням алгоритму модернізаційних трансформацій (Російської імперії та СРСР), до складу яких входила територія сучасної України. Запропоновано розглядати системні політичні кризи сучасної України як інерцію модернізаційної хвилі «перебудови». Феномен «Майдану» висвітлено як крайній ступінь дисфункціональності політичної системи зі множиною взаємозумовлених криз – легітимності, ідентифікації, участі, поширення та розподілу.

Ключові слова: політична криза, політична система, політична модернізація, системні кризові явища, кризовий синдром модернізації, модернізаційна теорія, дисфункціональність, криза ідентифікації, криза легітимності, криза участі, криза поширення, криза розподілу, біфуркація, перехідне суспільство.

Пояркова Т. К. Системные кризисные явления в условиях политической модернизации: историко-политологический анализ. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора политических наук по специальности 23.00.01. – теория и история политической науки. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, МОН Украины. – Киев, 2015.

Впервые в отечественной науке комплексно исследованы теоретико-методологические принципы анализа системных кризисных явлений, возникающих во время политической модернизации. Освещены исторические

этапы исследования системных кризисных явлений модернизации, обусловленные сущностными изменениями понятий «модернизация» и «политический кризис». Определены основные векторы сущностной эволюции понятия модернизация: отход от узкого понимания – как перехода к индустриальному обществу, использование широкого определения – как повторяющегося процесса самообновления. Признано, что основной методологической проблемой исследований системных кризисов модернизации является сложность разграничения кризисов-причин и кризисов-последствий модернизации.

Предложена авторская модель системных кризисных явлений модернизации, где причины модернизации рассматриваются как производные от функционального состояния политической системы. Внутреннее состояние политической системы предлагается диагностировать, исследуя единство социума, качество элитного слоя, состояние политических инфраструктурных каналов. Введен дополнительный параметр для диагностирования функциональности политической системы, которая модернизируется, – демографический ресурс. К внешним параметрам отнесен фактор окружающей политической среды, охватывающей геополитические интересы других политических систем. В рамках предложенной модели кризисные явления украинской политической системы обуславливаются алгоритмом неоднократных модернизационных волн в политических системах, в состав которых входила Украина (Российской и советской империй).

«Кризисный синдром модернизации» независимой Украины охватывает хронический этап – как продолжение модернизационной волны «перестройки», острый период – Майдан 2013–2014 гг. и неохроническую фазу, вызванную военным противостоянием Украины и РФ. Как причина кризисности «постсоветской Украины» рассматривается постепенное отчуждение правящего класса (связанное с перекрытием доступа к нему представителям других слоев населения), который ради выживания создал новый «силовой обслуживающий слой». «Отчуждение» политической элиты сопровождалось поиском внешнеполитической поддержки, что, в свою очередь, приводило к преобладанию нефеодалного вектора в смеси одновременных тенденций – деградации индустриального наследия, одновременности архаизации и информатизации общества.

Феномен «Майдана» рассмотрен как крайняя степень дисфункциональности политической системы, проявлением которой стало множество взаимообусловленных политических кризисов – легитимности, идентификации, участия, распространения и распределения. Выделены факторы, влияющие на протекание кризисного процесса в Украине – аннексия Крыма и ввод российских войск на восток страны. Показано, что внешняя угроза способствовала преодолению языковых и территориальных различий и объединила социум, который активно проявлял недовольство действиями власти, используя широкий спектр воздействия – от демонстрации готовности к новым уличным протестам до создания новых общественных объединений.

Подчеркнуто, что внешняя угроза во время острой фазы кризисного синдрома может служить фактором «тушения» множества взаимообусловленных политических кризисов одновременно, военный конфликт может способствовать возврату к острой фазе, создавая двойственную для политической элиты ситуацию: с одной стороны, оправдывая все ее неудачные шаги, а с другой – обостряя все имеющиеся системные проблемы.

Ключевые слова: политический кризис, политическая система, политическая модернизация, системные кризисные явления, кризисный синдром модернизации, теория модернизации, дисфункциональность, кризис легитимности, кризис идентификации, кризис участия, кризис распространения, кризис распределения, бифуркация, переходное общество.

Poiarkova T. K. Systemic Crisis Phenomena Under the Conditions of Political Modernization: Historical and Political Analysis. – Manuscript.

Dissertation to obtain scientific degree of a Doctor of Political Sciences in specialty 23.00.01 – Theory and History of Political Science. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kiev, 2015.

In the dissertation theoretico-methodological foundations of systemic crisis phenomena, which accompany political modernization, are considered. The main historical periods in the investigation of modernization's systemic crisis phenomena, stipulated by the changes of such notions as “modernization” and “political crisis” are interpreted. The author's model of modernization's systemic crisis phenomena investigation is implemented, in which the causes of modernization are considered as the derivatives of the functional state of political system.

The crisis phenomena of Ukrainian political system are analyzed with the consideration for algorithm of modernization's transformations (Russian and Soviet empires), a part of which was the territory of modern Ukraine. It is proposed to consider systemic political crises in modern Ukraine as the inertia of modernization wave of “perestroika”. The phenomenon of Maidan is considered as the extreme stage of political system dysfunction with multiple mutuallycaused crises – legitimacy, identification, participation, spreading and dividing.

Key words: political crisis, modernization, systemic crisis phenomena, crisis syndrome of modernization, modernization theory, dysfunction, identification crisis, legitimacy crisis, participation crisis, spreading crisis, dividing crisis, bifurcation, transitive society.